

Р. Р. ЛАЗЬКО

АНТОН ЛУЦКЕВІЧ У ПАРЫЖЫ ЛЕТАМ 1919 г.

Беларускія гісторыкі зусім нядаўна пачалі вывучаць праблематыку Парыжскай мірнай канферэнцыі, меўшую дачыненне да фарміравання пасляваеннай геапалітычнай сітуацыі вакол Беларусі¹. З'явіліся публікацыі, у якіх яна разглядаецца на аснове дакументальных матэрыялаў, паходзіўшых ад ключавых удзельнікаў канферэнцыі — дзяржаў Антанты і ЗША². Апублікаваныя працы пацвярджаюць выказанае намі меркаванне³ наконт таго, што пазіцыя вялікіх дзяржаў адносна гэтых праблем зусім не была маналітнай, паколькі яны з'яўляліся толькі фрагментам шырокай і складанай праблемы пасляваеннага ўладкавання Усходняй Еўропы, ролі Расіі ў ёй.

У кантэксце і пад уплывам гэтых супярэчнасцей пазіцыі асноўных гульцоў усходнееўрапейскай палітыкі перажывалі эвалюцыю, якая ўплывала і на шансы беларусаў стаць сучасным дзяржаўным народам. Прама скажам, шансы нязначныя ў існаваўшых канкрэтна-гістарычных акалічнасцях, але здольныя эвалюцыянаваць у тым ці іншым накірунку. Каб павысіць гэтыя шансы, неабходна было ясна і цвёрда выказаць сваю волю, быць пачутымі і знайсці суб'ектаў міжнароднай палітыкі, гатовых падтрымаць гэту волю, зыходзячы з уласных інтарэсаў. Неабходна было быць там, дзе вырашалася — ва ўсякім разе на бліжэйшыя гады — тэрытарыяльна-палітычнае аблічча пасляваеннай Еўропы. Неабходна было быць і дзейнічаць у Парыжы.

Адной з прычын, якая стрымлівала вывучэнне намаганняў дзяржаў БНР паўплываць на рашэнні Парыжскай мірнай канферэнцыі ў інтарэсах беларускага народа, з'яўляецца дрэнная забяспечанасць гэтай праблематыкі даступнымі крыніцамі. Даводзіцца, аднак, прызнаць, што капітальная публікацыя дакументаў урада БНР, падрыхтаваная Сярге-

102

ем Шупам⁴, выкарыстоўваецца гісторыкамі недастаткова. У гэтым выданні ёсць некалькі дакументаў Антона Луцкевіча з часу яго знаходжання ў Парыжы, уключаючы адзін яго ліст Дыпламатычнай місіі БНР у Берліне, праз якую старшыня Рады народных міністраў намагаўся падтрымліваць сувязь са сваім урадам. Слаба пакуль уведзены ў навуковы ўжытак і дзённік Луцкевіча, апублікаваны А. Сідарэвічам⁵. Цяпер да гэтых матэрыялаў дабавіліся апублікаваныя намі лісты Антона Луцкевіча, звязаныя з праблематыкай Парыжскай мірнай канферэнцыі 1919 г., знойдзеныя ў Дзяржаўным архіве Расійскай Федэрацыі (былы ЦГАОР СССР) сярод іншых дакументаў БНР⁶. Разам узятая, яны даюць магчымасць паўней уявіць падрыхтоўку беларускай дэлегацыі, умовы, метады і вынікі яе працы.

Лідэры БНР своечасова зразумелі неабходнасць шукаць падтрымку з боку перамагаўшых у вайне Антанты і ЗША, каб забяспечыць сваю незалежнасць, прадухіліць паглыбленне той нацыянальнай трагедыі, якую беларускі народ перажываў з пачатку вайны. Гэта разуменне выяўляецца ў звароце Рады БНР да ЗША і іншых ваюючых дзяржаў ад 22 кастрычніка 1918 г. У ім Рада прасіла «ў імя прынцыпаў гуманнасці, абвешчаных прэзідэнтам ЗША..., уратаваць беларускі народ ад разгрому і дзеля гэтага яшчэ да адыходу акупацыйных войскаў забяспечыць Беларусі знешнюю недатыкальнасць шляхам прызнання яе самастойнасці і незалежнасці і ўнутраную бяспеку перадачай Радзе цывільнага ўпраўлення краем»⁷. Аднак у канцы 1918 г., нават пры найлепшым стаўленні да справы незалежнасці Беларусі (якое на самой справе адсутнічала), Антанта не магла задаволіць просьбу Рады БНР, бо не мела для гэтага магчымасцей. Таму Германія перадавала тэрыторыю Беларусі і Украіны, якую была вымушана эвакуіраваць, савецкай Расіі, за выключэннем абшару, які прылягаў да Усходняй Прусіі. Гэту тэрыторыю адпаведна з Кам'енскім перамер'ем яна магла пакінуць толькі пасля дадатковага распараджэння Антанты. Дагавор аб перамер'і ліквідаваў таксама ўсе дагаворы, пачынаючы з Берасцейскага, заключаныя Германіяй з савецкай Расіяй ці з адыйшоўшымі ад яе пры падтрымцы Германіі дзяржаўнымі фарміраваннямі⁸. Дзяржавы-пераможцы хацелі будаваць пасляваенную Еўропу «з чыстага ліста».

Відавочна, беларускі ўрад меў інфармацыю аб гэтых рашэннях і адрэагаваў на іх у пункце другім праграмаўнай дэкларацыі Рады міністраў БНР, з якой яе кіраўнік Антон Луцкевіч выступіў перад Радай Рэспублікі

103

22 лістапада 1918 г. У ёй ставілася задача дабівацца «права голасу на мірнай канферэнцыі»⁹.

Аднак гэта дакладна сфармуляваная задача аказалася неймаверна цяжкай для вырашэння. Першае, чым давалося займацца ўраду А. Луцкевіча на працягу наступных тыдняў, — гэта пошук прытулку для ўлад БНР,

паколькі чырвоныя войскі, што набліжаліся з усходу, мелі загад падтрымліваць у нацыянальных раёнах толькі ўрады, створаныя бальшавікамі¹⁰. Ясная справа, Антон Луцкевіч не чытаў гэты загад, аднак няўдача яго перагавораў з прадстаўніком савецкай Расіі ў Кіеве Х. Ракоўскім, вопыт адносін з мясцовымі бальшавікамі перад адыходам немцаў з Менска¹¹ не давалі яму падстаў для ілюзій. Таму 3 снежня ўрад БНР выехаў з Менска ў Вільню, а 27 снежня адтуль — у Гародню, яшчэ занятую немцамі. Аднак і тут ён не знайшоў неабходных умоў для працы. Сярод мноства праблем, з якімі яму даводзілася штодня сутыкацца, было рабаўніцтва мясцовага насельніцтва польскімі легіянерамі, меўшымі падтрымку як з боку нямецкіх улад, так і з боку Варшавы. У польскай сталіцы тады ўжо прымаліся юрыдычныя акты, накіраваныя на анексію паўночна-заходніх тэрыторый Беларусі ў склад адраджаўшайся польскай дзяржавы. «Ясна і бясспорна толькі адно, — запісваў Антон Луцкевіч у сваім дзённіку, — што на Гродзеншчыну ідуць дзве хвалі — з усходу і захаду, што разыграецца яшчэ адзін акт крывавай драмы, пачаўшайся ў 1914 годзе. І абедзве гэтыя хвалі нясуць нам руіны і знішчэнне не толькі матэрыяльнага багацця, але і — гэта найгорш — нашых палітычных ідэалаў, нашага дзяржаўнага будаўніцтва»¹².

Антон Луцкевіч 22 студзеня 1919 г. падпісаў мемарыял беларускага ўрада старшыні Парыжскай мірнай канферэнцыі, у якім абгрунтаваў права беларускага народа на дзяржаўнае існаванне, прадставіў этапы фарміравання беларускай дзяржаўнасці, выказаў просьбы аб дапамозе Беларусі ў гэтай справе і дапушчэнні прадстаўнікоў БНР на канферэнцыю «дзеля абароны інтарэсаў беларускага народа і дачы патрэбных інфармацый». Мемарандум меўся завезці ў Парыж генерал Кіпрыян Кандратовіч, «галоўнакамандуючы» так і не створанага беларускага войска.

Узнікае пытанне, чаму такая адказная місія — уручэння звароту беларускага ўрада да мірнай канферэнцыі — давяралася ваеннаму чалавеку, нядаўна яшчэ генералу расійскай службы, чалавеку, не ўкаранёнаму ў беларускі нацыянальны рух? Адказ на гэта пытанне становіцца

зразумелым у святле дзвюх вострых праблем, з якімі змагаўся ўрад Луц-кевіча: грошай і кадраў. І таго і другога страшэнна не хапала. Пра грошы лепш сказаць так: іх не было зусім. Урад Літоўскай Рэспублікі адмовіўся даць пазыку, прычым, здаецца, не толькі таму, што і сам быў не багаты, але і не жадаючы падтрымліваць патэнцыяльнага саперніка перад парыжскім арэапагам. У гэтай сітуацыі Луцкевіч узрадаваўся, калі даведаўся, што генерал Кандратовіч «маецца ехаць у Парыж сваім коштам. Пры нашых рэсурсах гэта шчасце». Былы член Чацвёртай Дзяржаўнай Думы ад Гродзеншчыны А. Азнабішын сам напасіўся ў склад дэлегацыі, і Луцкевіч не адмовіў яму, вымушаны шукаць людзей больш-менш палітычна дасведчаных і дастаткова культурных, каб не згубіцца ў парыжскіх колах, што фарміраваліся вакол канферэнцыі. Можна меркаваць, што гэтак жа выпадкова трапіў у склад дэлегацыі нехта Леанід Баркоў. Афіцыйна поўны яе склад быў зацверджаны на пасяджэнні Рады народных міністраў БНР толькі 21 сакавіка 1919 г. У яе ўваходзілі, акрамя А. Луцкевіча, міністр юстыцыі А. Цвікевіч; радчыя — К. Кандратовіч, А. Азнабішын і Раман Скірмунт; аташэ — Ю. Янкоўскі, А. Галавінскі і Л. Баркоў; кур'ер — Г. Камарынец¹³. У гэтым складзе дэлегацыя была дастаткова кампетэнтнай і працаздольнай. Аднак на самой справе ў Парыж, і то з вялікім спазненнем — больш чым праз месяц — выехалі трое: Кандратовіч, Азнабішын і Баркоў. Антон Луцкевіч даў чыўся да іх у канцы траўня і ўжо на месцы ўключыў у склад дэлегацыі новаспечанага палкоўніка Я. Ладнова, прыехаўшага з беларускага асяродка ў Адэсе. Мірная канферэнцыя ў гэты час працавала ўжо пяты месяц, паспеўшы прыняць мемарандумы урадаў суседніх Беларусі дзяржаў — Польшчы, Літвы, заслухаць іх дэлегацыі; прыняць рашэнне аб усходняй мяжы Польшчы, у якім яе канчатковае вызначэнне ставілася ў залежнасць ад сфарміравання ў Расіі дэмакратычнага ўрада, які атрымае прызнанне Захаду; устанавіць сувязь з урадам Калчака і неўзабаве фактычна прызнаць яго. Пры гэтым заходнія дзяржавы задаволіліся сціплым вынікам згаданага вышэй яго «тэсціравання»: заявай аб прызнанні незалежнасці адной Польшчы і гатоўнасці перадаць пытанне аб нацыянальнай аўтаноміі іншых народаў будучаму Устаноўчаму сходу. Украінскага і беларускага пытанняў перад урадам Калчака дзяржавы не ставілі.

Такім чынам, відавочна, што дэлегацыя БНР з'явілася на Парыжскай канферэнцыі са спазненнем. Галоўная яго прычына тая ж — адсут-

насць грошай, неабходных для фінансавання яе дзейнасці. Ураду БНР даводзілася разлічвацца за гістарычна абумоўленыя дэфармацыі беларускага грамадства, страціўшага сваю арыстакратыю з усімі яе магчымасцямі, не здолеўшага ва ўмовах нацыянальнага ўціску сфарміраваць моцны прадпрыемальніцкі клас з яго міжнароднымі сувязямі, зацікаўлены ў стварэнні сваёй дзяржавы і гатовы падтрымліваць яе нараджэнне ўласным капіталам.

Антон Луцкевіч знаходзіўся ў сталіцы Францыі на працягу трох месяцаў да часу свайго ад'езду на перагаворы ў Варшаву па запрашэнні прэм'ер-міністра Польшчы І. Падэрэўскага. Імкнучыся зразумець умовы яго палітычнай працы ў Парыжы, неабходна хоць бы прыблізна ўявіць сабе быт, штодзённасць у гэтым вялікім пасляваенным горад-зе, стаўшым на пэўны час сусветнай сталіцай з усімі яе праблемамі.

Трэба, аднак, заўважыць, што ў сваіх лістах з Парыжа Луцкевіч амаль не адкрывае штодзённага парыжскага жыцця, засяроджваючыся на палітычных справах. Але іншыя такія «парыжанін на час», эксперт-картограф польскай дэлегацыі, меўшай непараўнальна лепшыя матэрыяльныя ўмовы для працы, адзначаў «страшэнную дарагоўлю» і для прыкладу прыводзіў кошты спажытай ім вячэры: у адным з рэстаранаў — 22,5 фр., у нейкім бары — 19 фр¹⁴. Разам з тым ён піша аб пераездзе польскай дэлегацыі ў зняты ёю вялікі гатэль «Елісейскія Палі», дзе яна мела для працы 70 пакояў, акрамя залаў, салонаў і чытальняў¹⁵. Аб нечым падобным беларуская дэлегацыя не магла нават марыць. Для яе кіраўніка пытанне аб грошах на ўтрыманне дэлегацыі было балючым амаль да сярэдзіны жніўня, калі ён, нарэшце, атрымаў іх ад свайго ўрада¹⁶.

Лісты і нататкі Луцкевіча, зробленыя ў Парыжы, дазваляюць прасачыць «геаграфію» і праблематыку яго палітычных зацікаўленняў, іх інтэнсіўнасць на кожным накірунку, даступнасць для яго тых ці іншых парыжскіх колаў. Калі арыентавацца на прозвішчы яго партнёраў па кантактах у кулуарах мірнай канферэнцыі, то выясняецца, што найчасцей ён называе французскіх дзеячаў (чатыры прозвішчы), літоўскіх (не менш за тры, акрамя безыменных), столькі ж расійскіх, некалькі англічан і амерыканцаў, два прозвішчы украінскіх палітыкаў і дыпламатаў. Найцяжэй складваліся яго адносіны з літоўскай дэлегацыяй, якая спрабавала знайсці падтрымку з боку Расіі і заходніх дзяржаў сваім прэтэнзіям на Віленшчыну і Гродзеншчыну, што, натуральна, аспрэчвалася Луцкевічам. Наогул Луцкевіч трымаўся прынцыпу «таргавацца на ўсе

бакі, каб вытаргаваць для нашага краю калі не незалежнасць, дык прынамсі фэдэрацыю з тым ці іншым мацнейшым суседам»¹⁷.

Прынятая тактыка дала пэўныя вынікі, прымусіўшы «белую» Расію і Польшчу заўважыць беларускае пытанне, больш за тое, пачаць аспрэчваць на парыжскай палітычнай сцэне сваё права вырашаць яго разам з іншымі пытаннямі з гэтага шэрагу. Пілсудскі і Падэрэўскі адстойвалі права Польшчы заняцца ўладкаваннем усходу Еўропы, абапіраючыся на ідэю федэрацыі дзяржаў, узнікшых на тэрыторыі былой Рэчы Паспа- літай; Сазонаў С. Д., міністр замежных спраў урада Калчака, мусіў супрацьпаставіць ёй ідэю аўтаноміі народаў Расіі, упершыню, прычым, у друку назваўшы сярод іх беларусаў. Гэта быў нязначны поспех з пункту гледжання асобных членаў кабінета Антона Луцкевіча. Аднак ці можна было зрабіць болей?

Адказваючы на гэта пытанне, неабходна мець на ўвазе шэраг іншых фактараў, абмяжоўваюшых магчымасці дэлегацыі БНР, акрамя названых вышэй фінансавых. Сярод іх — неінфармаванасць заходніх палітычных эліт аб Беларусі¹⁸ і арганічная слабасць самой дэлегацыі, якая выяўлялася ў адсутнасці ідэйнага адзінства, разыходжаннях у матывацы асобных яе ўдзельнікаў. Аднак не гэтыя фактары сталі асноўнай прычынай, не дазволіўшай Антону Луцкевічу дасягнуць лепшых, больш значных вынікаў на Парыжскай канферэнцыі, першым сярод якіх магло б з’явіцца запрашэнне для выступлення ў адной з яе камісій (яго атрымалі літоўцы, але ўкраінцы таксама не атрымалі). Супраць Антона Луцкевіча дзейнічалі іншыя, больш магутныя фактары, негатыўнае ўздзеянне якіх на справу незалежнасці Беларусі ён здольны быў толькі зменшыць, але не мог нейтралізаваць. Гэта геапалітычныя і эканамічныя інтарэсы дзяржаў ва Усходняй Еўропе, існаваўшы тут баланс сіл, які складаўся на працягу апошняга стагоддзя — а складаўся ён з удзелаў Расіі. Адкол Беларусі, Украіны ад Расіі ўспрымаўся заходнімі дзяржавамі як шкоднае для іх інтарэсаў аслабленне даваеннага саюзніка, аслабленне менавіта ў тым пункце, дзе гэта краіна была небяспечнай для Германіі і таму карыснай для Францыі, Англіі — на еўрапейскай сушы. Адыход ад Расіі прыбалтыйскіх краін не ствараў для заходніх дзяржаў такой сітуацыі. Наадварот, для Англіі незалежныя ад Расіі дзяржавы ў гэтым рэгіёне маглі стаць адным з апорных пунктаў, якія дазвалялі заціснуць Германію, пазбаўленую пераможцамі ваенна-марскога флоту, у яе сухапутных межах, не даючы ёй магчымасці зноў выйсці на марскія прасторы. У гэтай сувязі нават вартасць Польшчы, найбольшай і

бліжэйшай суседкі Германіі з усходу, была для заходніх дзяржаў адноснай, абумоўленай грамадскім крызісам у Расіі і часовай слабасцю гэтага традыцыйнага партнёра.

Пераадольваючы суровыя неспрыяльныя абставіны, Антон Луцкевіч шукаў сродкі на карысць прызнання Беларусі старымі дзяржавамі ў якасці адной з фарміраваўшыхся еўрапейскіх дзяржаў. У іх ліку былі заяўленая ім гатоўнасць БНР уключыцца ў адзіны антыбальшавіцкі фронт усходнееўрапейскіх дзяржаў і эканамічныя праекты еўрапейскага маштабу, сярод якіх найбольш цікавым было стварэнне Балтыйска-Чарнаморскага воднага шляху. Апублікаваныя дакументы сведчаць, што супрацоўніцтвам з БНР цікавіліся Латвія, Украіна, некаторыя заходнія эканамічныя колы¹⁹. Аднак у межах таго часу, што Луцкевіч меў у Парыжы — да канца жніўня — яму не ўдалося дасягнуць падтрымкі праектаў з удзелаў БНР з боку вышэйшых сфер Парыжскай канферэнцыі. Бальшавіцкую праблему на ўсходзе вырашала Польшча, і заходнім палітыкам некаторы час здавалася, што яна дапаможа «белым» увайсці ў Маскву. А гэта перспектыва пазбаўляла Запад ад неабходнасці раздражняць «белую» Расію падтрымкай усходне-славянскіх нацыянальных рухаў на былой яе тэрыторыі. У сваю чаргу, таяж Польшча (дакладней — кіруючы ў ёй лагер Пілсудскага), эфектыўна карысталася спрыяльнай міжнародна-палітычнай сітуацыяй, каб цалкам узяць у

свае рукі «рускае пытанне». Пры пасрэдніцтве Ю. Мархлеўскага Пілсудскі дамовіўся з Леніным, дазволіўшы бальшавікам разбіць Дзянікіна, якога лічыў больш небяспечным для Польшчы праціўнікам, і пачаў рыхтавацца да вырашальнага ўдару па вялікадзяржаўнай Расіі, якая б яна ні была ў будучым — белая ці чырвоная. Такім ударам, на яго думку, стаў бы адрыў ад Расіі Украіны, пасля чаго толькі наступіў бы чарод беларускага пытання. У гэту канцэпцыю не ўпісвалася падтрымка Польшчай суверэнізацыі Беларусі, да чаго імкнуўся Антон Луцкевіч.

Са свайго боку, беларускі палітык, прыехаўшы ў Парыж у пачатку лета, не шукаў кантактаў з прадстаўнікамі Польшчы²⁰, паколькі ацэньваў яе як сілу варожую беларускай дзяржаўнасці. Аднак ён змяніў гэту пазіцыю пасля таго, як акупацыя Польшчай значнай часткі Беларусі пераўтварыла яе ў першаразрадны фактар міжнароднай палітыкі на беларускай геапалітычнай прасторы. У ліпені ён наладзіў кантакт з кіраўніком польскай дэлегацыі на мірнай канферэнцыі, прэм'ер-міністрам І. Падэрэўскім, а неўзабаве і сустрэўся з ім. Перабольшваючы трываласць польскай акупацыі, ён перадаў дэлегацыі Польшчы пра-

ект «Дагавора аб утварэнні саюза суверэнных дзяржаў — БНР і Польскай Рэспублікі»²¹. Меркавалася стварэнне гэтага саюза на аснове раўнапраўя яго суб'ектаў, агульнага кіраўніцтва знешняй палітыкай і абаронай, агульнай мытнай прасторы, узаемнага канстытуцыйнага забеспячэння правоў грамадзян на тэрыторыі саюзных дзяржаў і г.д. Прадугледжвалася таксама заключэнне шэрага асобных пагадненняў: аб мяжы, гандлёвага, аб камунікацыях і інш. Да праекта дагавора быў прыкладзены праект дадатковай сакрэтнай дамовы, якая спалучала ў сабе вайсковую канвенцыю і пагадненне аб сумеснай барацьбе за ўсталяванне меж з суседзямі.

Бліжэйшымі мэтамі, якія пераследаваў Луцкевіч, прапануючы такое цеснае збліжэнне з Польшчай, было прызнанне БНР з яе боку, аднаўленне дзейнасці Рады Рэспублікі, а далей і стварэнне беларускага войска. Рэалізацыя гэтых мэт Луцкевіч і дамагаўся ў Варшаве, прыехаўшы сюды ў канцы лета па запрашэнні Падэрэўскага. Ён спадзяваўся на тое, што іх дасягненне значна аблегчыць яму барацьбу за прызнанне БНР у Парыжы, а прызнанне, у сваю чаргу, дасць больш трывалую пазіцыю і ў адносінах з Польшчай. Аднак гэты вынік якраз і не ўваходзіў у разлікі польскіх кіруючых колаў. Таму польскія ўлады спрычыніліся да зрыву парыжскай місіі Антона Луцкевіча, пазбавіўшы яго магчымасці вярнуцца ў Парыж у канцы 1919 г. Фактычна ён быў інтэрнаваны ў Варшаве, а без яго беларуская дэлегацыя не здолела прадоўжыць эфектыўную працу.

Такім чынам, разгледжаны намі матэрыял, які адлюстроўвае спробу БНР выйсці на арэну вялікай сусветнай палітыкі, здавалася б, пацвярджае ацэнку яе сучасных нядобразычліўцаў: «праект БНР... пацярпеў палітычнае банкруцтва»²². Так, на гэтым накірунку ён пацярпеў паражэнне, бо «захаваць незалежнасць у самых шырокіх межах» пры падтрымцы вялікіх дзяржаў ці Польшчы²³, як на тое спадзяваўся Луцкевіч, не ўдалося. А вось «праект БССР» сапраўды выйграў. Аднак неабходна ўдакладніць: гэта быў зусім іншы праект. Яго сэнс вызначыў Сталін у дакладзе на пасяджэнні Усерасійскага ЦВК за суткі да перадачы Мяснікову паведамлення аб рашэнні ЦК РКП(б) стварыць Беларускае савецкае рэспубліку. Цытуем без перакладу: «Теперь Советская Россия переживает период постепенного революционного самоопределения окраин, которое завершается добровольным, братским присоединением их к Российской Республике... Принцип самоопределения путем взятия власти самим народом — этот принцип является тем един-

ственным путем, при помощи которого возможно восстановление единства России и определение мощи советской России»²⁴. Каментары не патрэбныя.

¹ Ціхаміраў А. В. Беларуская праблематыка на Парыжскай мірнай канферэнцыі 1919—1920 гг. // Весці АН Беларусі. Сер. грамад. навук. 1996. № 4.

² Дубровко Е. Н. Позиция Великобритании по проблеме территориального оформления польского государства накануне мирной конференции 1919 г. // Новая и новейшая история Европы и США: исследов., проблемы, поиски: сб. науч. ст. / редкол. А. П. Житко [и др.]. Минск : БГПУ, 2007.

³ Лазько Р. Лісты Антона Луцкевіча з часу Парыжскай мірнай канферэнцыі / *Arche*. 2006. № 10.

⁴ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Кн. 1: Вільня — Нью-Ёрк — Прага, 1998. Т.1. С.284.

⁵ Антон Луцкевіч. Дзённік / Польшча. 1991. № 4, 5.

⁶ Лазько Р. Лісты Антона Луцкевіча з часу Парыжскай мірнай канферэнцыі / *Arche*. 2006. № 10.

⁷ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Кн. 1: Вільня — Нью-Ёрк — Прага, 1998. Т.1. С.284.

⁸ Системная история международных отношений в 4 т. 1918—2000. М., 2000. Т. 2: Документы 1910—1940-х годов. С. 21.

⁹ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Кн. 1: Вільня — Нью-Ёрк — Прага, 1998. Т.1. С.301.

¹⁰ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 37. С. 234.

¹¹ Из истории гражданской войны в СССР. М., 1960. Т. 1 С. 688.

¹² Антон Луцкевіч. Дзённік / Польшча. 1991. № 4, 5. С. 186.

¹³ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Кн. 1: Вільня — Нью-Ёрк — Прага, 1998. Т.1. С.336.

¹⁴ Romer E. *Pamiktnikparyski*(1918 1919). Wroclaw, 1989. С. 214.

-
- ¹⁵ *Romer E.* Pamiktnikparyski(1918 1919). Wroclaw, 1989. С. 221.
- ¹⁶ *Лазько Р.* Лісты Антона Луцкевіча з часу Парыжскай мірнаў канферэнцыі / *Arche*. 2006. № 10. С. 74.
- ¹⁷ *Лазько Р.* Лісты Антона Луцкевіча з часу Парыжскай мірнаў канферэнцыі / *Arche*. 2006. № 10. С. 71.
- ¹⁸ *Archiwum Akt Nowych (Warszawa)*. MSZ. Wydział Wschodni, sygn. 6672A. С. 93.
- ¹⁹ *Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*. Кн. 1: Вільня — Нью-Ёрк — Прага, 1998. Т.1. С.462-466.
- ²⁰ *Лазько Р.* Лісты Антона Луцкевіча з часу Парыжскай мірнаў канферэнцыі / *Arche*. 2006. № 10. С. 63.
- ²¹ *Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego*. Wroclaw, 1994. Т. 2. С. 5-8.
- ²² *Беларуская віртуальная рэспубліка // Беларуская думка*. 2008. № 3. С. 68.
- ²³ *Лазько Р.* Лісты Антона Луцкевіча з часу Парыжскай мірнаў канферэнцыі / *Arche*. 2006. № 10. С. 77.
- ²⁴ *Российский государственный архив социально-политической истории*. Ф. 558. Оп. 1. Д.3554. Л. 3.